

Marij Leenders

Hoe de natuur uit de landbouw verdween

Marij Leenders

Hoe de natuur uit de landbouw verdween

INHOUD

Veranderingen in het boerenbestaan	9	3 De Boxtelse boeren herstellen de natuur	59
<i>Verwetenschappelijking van de landbouw</i>	10	<i>De overheid neemt de regie over</i>	59
<i>Religie: woeste grond roept onbedwongen driften op</i>	12	<i>Kleine boeren trekken aan het kortste eind</i>	62
<i>Overheid: nut en maakbaarheid</i>	15	<i>Omdenken in de boerengemeenschap</i>	62
<i>Boeren: verzet</i>	16	<i>De boeren overkomt de ruilverkaveling</i>	64
<i>Natuurbeschermers: geen 'Prinzipenreiterei'</i>	18	<i>Alles netjes in laatjes en vakjes</i>	67
<i>Nieuwe kijk op natuur en landbouw</i>	21	<i>Herstel van de natuur in het Beerzedal</i>	68
		<i>Tot slot</i>	71
1 In de ban van katholieke geestelijken	27	4 'De onstuitbare ontginningsdrift' in de Heidse Peel	73
<i>Pater Gerlachus van den Elsen: behoud agrarisch cultuurlandschap⁶</i>	28	<i>Van nooit meer honger naar overproductie</i>	73
<i>Pastoor Hendrik Roes: vernieuwingsdrang</i>	30	<i>'Er is een wonder gebeurd, want de Peel is niet meer'⁵</i>	77
<i>Pater Frans van Mansfeld: crisisbestrijding door modernisering</i>	33	<i>Gemeente Venray beschikt over het lot van de Heidse Peel</i>	79
<i>Wat is natuur?</i>	34	<i>Ondanks ontginningsmoeheid toch een besluit</i>	82
<i>Tot slot</i>	37	<i>Voorbeeld van hoe het niet moet</i>	84
		<i>Tot slot</i>	86
2 Zwabberend Biesboschbeleid zet de boer onder druk	39	5 De boer en het 'vee-gevoel'	89
<i>De Biesbosch gaat haar eigen gang</i>	40	<i>De omgang met dieren verandert mee met de landbouw</i>	90
<i>Trek van boeren naar de Noordwaard</i>	42	<i>De boer en de koe samen in transitie¹⁴</i>	92
<i>Land en water</i>	42	<i>Voordelen van 'herserlooze en hartellooze' melkmachine</i>	93
<i>De psychologie van de boer</i>	44	<i>De koe specialiseert in uiterlijk en karakter</i>	96
<i>Bloeiende landbouwpolder met nieuwe boer</i>	45	<i>Meer dan lopende biefstukken</i>	100
<i>Natuur als middel van bestaan</i>	48	<i>Tot slot</i>	103
<i>De Noordwaard terug aan de natuur</i>	52		
<i>De stem van de boer</i>	53		
<i>Kortzichtig beleid</i>	55		
<i>Tot slot</i>	56		

Nawoord / dankwoord	107	Bijlage 1	135
Noten	109	Bijlage 2	139
Literatuur	125	Register	141
Geraadpleegde bronnen	131		

VERANDERINGEN IN HET BOERENBESTAAN

Eeuwenlang hadden boeren in de Noord-Brabantse Peel op dezelfde manier gewerkt. Ze bebouwden hun land met de middelen die ze hadden. In de negentiende eeuw kregen ze te maken met diverse veranderingen: industriële revolutie, landbouwcrises, kennisvermeerdering en technologische vernieuwingen. Woeste grond werd omgevormd tot agrarisch cultuurlandschap dat op steeds efficiëntere manier bebouwd kon worden. De belanghebbende partijen keken verschillend naar 'natuur'. Bestond dat vooral uit woeste gronden, uit akkervelden of uit een heideland met fiets- en wandelpaden voor het opkomend toerisme? Een partij die we tot nu toe nauwelijks hebben gehoord, zijn de boeren zelf.

Wat natuur voor boeren betekende en hoe dat veranderde, is het onderwerp van dit boek. De boer zal hier zoveel mogelijk aan het woord zijn, met aandacht voor de grote verschillen tussen boeren. Dé boer bestaat niet en dat is van alle tijden.

De woeste gronden, die wij nu als natuur zien, waren voor de boeren in de negentiende eeuw gevaarlijk gebied. Zoals talloze volksverhalen steeds herhaalden, waren ze 'het domein van de duisternis, onland, de eenzame plaats waar moerassgassen, nevelsluiers, vuurvliegjes en andere verschijnselen maar [die zich] al te licht als rusteloze, naar rustzoekende gestorvenen konden verplaatsen'.¹ Het zogenaamde 'onland', dat rond 1900 nog een bijna eindeloos heideveld met moerassen was, viel door de boeren ook niet te bewerken, want dit 'onland' was geen land. Het was ook geen water. Je kon het niet bevaren, maar je kon er ook niet op lopen.

Duidelijk was toen al dat al die woeste grond geen ongerepte natuur was. Het was verwilderd agrarisch landschap, voortgekomen uit menselijke activiteit: de grootschalige boomkap en ontvening in de middeleeuwen hadden gezorgd voor heidevelden en die bleven bestaan door de begrazing door schapen. De ontginning van deze woeste grond kwam begin negentiende eeuw traag op gang en was vooral een initiatief van particulieren. De liberale regeringen in deze periode – geheel in lijn met de tijd – bemoeiden zich er slechts zijdelings mee. De traagheid kwam naast gebrek aan geld op het platteland, ook doordat nieuwe landbouwmethoden nauwelijks doordrongen. Kennis werd hier vooral van generatie op generatie overgedragen waarbij de heiligenkalender bepaalde wanneer de boer ging zaaien.²

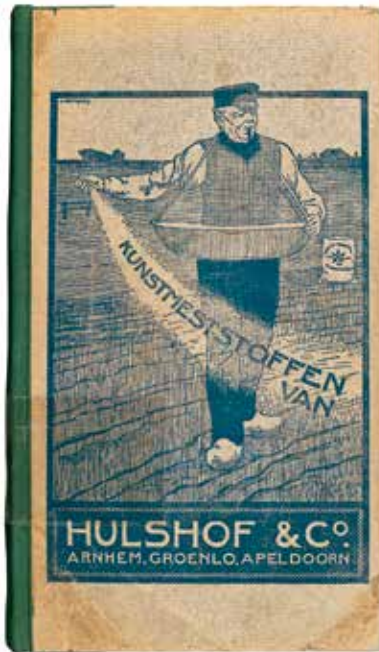
en zakten steeds verder weg in armoede, terwijl de 'machtigsten en rijksten' er steeds beter op werden. De boeren, die weliswaar kennis hadden van landbouw en veeteelt, waren onvoldoende sociaal ontwikkeld. Zij konden zichzelf niet organiseren of besturen. De uitbreiding van de kennis van de boer op godsdienstig, maatschappelijk en landbouwkundig gebied zou echter niet baten als niet ook de landbouw werden aangepakt. Alle inkomsten werden immers 'verslonden' door hoge pachten, hoge lonen en belastingen en door de verdere stijging van de grondprijzen.

Om deze mistoestanden een halt toe te roepen nam Van den Elsen het voortouw tot het oprichten van coöperaties en boerenleenbanken. In 1896 werd de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond, een organisatie die de belangen van de boeren behartigde, opgericht en ontstonden de eerste coöperatieve banken.¹³ Deze stelden de boeren bijvoorbeeld in staat gezamenlijk zaad, veevoer en landbouwwerktuigen in te kopen. In 1898 was Van den Elsen medeoprichter van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven. De boerenleenbanken verstrekten goedkope leningen voor modernisering van de boerenbedrijven. Ook ijverde Van den Elsen voor ontginningen in de Peel, waardoor Brabantse boeren minder geneigd zouden zijn te emigreren. De voortvarendheid van Van den Elsen leidde begin twintigste eeuw zeker tot een verbetering van de positie van de boeren. De coöperaties vormden het antwoord van het 'christelijk geweten' op het liberalisme en socialisme.

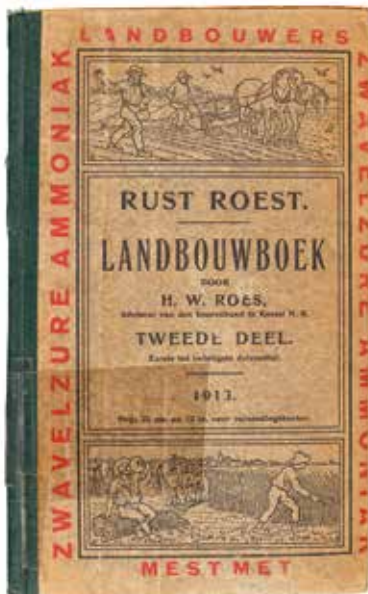
Pastoor Hendrik Roes: vernieuwingsdrang

Terwijl Van den Elsen vooral streed voor een betere rechtspositie van de boeren in de Peel, concentreerde kapelaan, later pastoor Hendrik Roes, zich juist op het landbouwonderwijs en voorlichting over het efficiënter produceren van gewassen. Hij probeerde via deze weg het probleem van de arme boeren op te lossen. Henricus Wilhelmus Roes werd in 1864 in Winssen geboren als zoon van een notaris. Roes ging eerst naar het gymnasium in het Limburgse Rolduc en was vanaf 1882 student aan de Bossche seminaries in Sint-Michielsgestel en Haaren. In 1889 werd hij tot priester gewijd, en trad daarmee in de voetsporen van verschillende familieleden. Na aanstellingen in Alphen aan de Maas en Sint-Michielsgestel werd hij kapelaan in Deurne (1902-1909) en Kessel, om in 1919 pastoor te worden, opnieuw in Deurne.¹⁴

In zijn vernieuwingsdrang had Roes het tij mee. De landbouw herstelde langzaam en maakte het eerste decennium van de twintigste eeuw zelfs een periode van bloei door. Dit was het gevolg van een opgaande conjuncturele golf, het telen van nieuwe gewassen en het ontstaan van nieuwe afzetmarkten in de verstedelijkte industriegebieden. Ook de ontwikkeling op de boerenbedrijven speelde hierbij een belangrijke rol: de traditionele bedrijfsvoering maakte langzaam-aan plaats voor een meer kapitaalintensieve. Op de schrale zandgronden van de Peel voltrok zich de grootste verandering. De veeteelt werd daar steeds belangrijker door de invoer van kwalitatief beter buitenlands veevoer, het gebruik van kunstmest en het fokken van betere veerassen. Door de opkomst van coöperatieve zuivelfabrieken vond de arbeidsintensieve bereiding van zuivelproducten niet langer op de boerderij plaats. De mechanisatie van de landbouw op het gemengde boerenbedrijf bood meer ruimte voor nevenactiviteiten zoals het houden van varkens

Omslag en titelpagina van H.W. Roes, *Bemesting, veldvruchten-, groente- en ooflteelt*, [Kessel]: Boerenbond van Alem, Maren en Kessel, 1910. Brabant-Collectie. Tilburg University

Omslag van H.W. Roes, *Landbouwboek, 's-Hertogenbosch*: Teulings, 1911. Brabant-Collectie. Tilburg University

2

ZWABBEREND BIESBOSCHBELEID ZET DE BOER ONDER DRUK

*'Kijk' zegt hij en wijst over het water, 'van daarginder kwam boer Blok aangevaren om brood te halen. Waar die meerkoeten zwemmen, bij het riet, was onze moestuin.' Hij stapt in een struik verwilderde bramen: 'Hier stond ons huis. Daar, die dode dennenboom was ooit onze kerstboom. Die heeft vader buiten geplant.' Hij zwijgt, zucht: 'Raar gevoel om hier te lopen. Net een droom... voetstappen uit mijn jeugd. Weg nu, verdwenen in het water.'*¹

De boerderij in de Noordwaard waar boerenzoon Bas voor den Dag is opgegroeid, verdween in het water om ruimte te creëren voor de afvoer van water naar zee. Bas denkt terug aan de gesprekken aan de keukentafel van het boeren familiebedrijf dat zijn vader Gerrit Jan voor den Dag in de polder Hardenhoek ten westen van Werkendam had gevestigd. Vader was er in 1945 een boerenbedrijf begonnen met 42 hectare gepachte grond en trouwde in 1946. Alles moest van de grond af aan worden opgebouwd: hij begon met een zelfgebouwde schuur van stro met een gammeldak. Met drie boeren kochten ze een tractor. 'De verarmde velden begonnen onder zijn handen vrucht te dragen', herinnert hij zich. Vader Voor den Dag slaagde erin een bloeiend akkerbouwbedrijf op te bouwen: hij boerde met hart en ziel. De overheid had dit mogelijk gemaakt door het land in te polderen en later door de ruilverkaveling. 'Langs de boerderij liep een kreek. Die hebben ze bij de ruilverkaveling in de jaren '70 dichtgegooid. Toen moest alles strak.'

'Nu komt de kreek weer terug, omdat ze die op oude kaarten gevonden hebben', aldus zoon Bas. Vader bleef tot 2005 op de terp. Hij zag de wereld om zich heen veranderen onder de handen van de ruimte-voor-de-rivierplanners, die als rouwdouwers met shovels de Noordwaard binnentrokken. Zoon Bas: 'Kaalslag, en het ergste was dat het onder dwang gebeurde.' Hij en de andere kinderen van Voor den Dag hadden het liefst gezien dat de oude boer de ogen had kunnen sluiten op de plek waar hij zestig jaar geboerd had. In 2005 liep vader voor de laatste keer over zijn erf. Anderhalf jaar later is hij gestorven. 'Hij heeft er veel verdriet van gehad.'²

De Ganzenwei in de Noordwaard in 2006, in gebruik als akkerland.

Foto: Jacques van der Neut

gebruik door de landbouw. Het waren hoofdzakelijk akkerbouwbedrijven, maar ook melkveebedrijven, een paardenhouderij en enkele kleinere gemengde bedrijven met akkerbouw en vee­teelt kwamen voor. Het gemiddelde akkerbouwbedrijf produceerde een combinatie van aard­appelen, bieten- en granenteelt aangevuld met groenteteelt voor conservenindustrie, chicorei en graszaadteelt. Twee derde van de landbouwgrond was nog steeds pachtgrond. In het gebied lagen circa 75 boerderijen.⁴¹

De Ganzenwei in de Noordwaard in 2021. Sinds 2016 is de Ganzenwei onderdeel van het doorstroomgebied van de Noordwaard. Foto: Jacques van der Neut

De waterhuishouding in het gebied was vooral afgestemd op het landbouwkundig gebruik. In de polders en tussenliggende krekens werd deze volledig gereguleerd door een in- en uitlaatsysteem en twee poldergemalen. De Noordwaard had zich ontwikkeld tot een open landschap met hier en daar nog overblijfselen van afgedamde krekens en met gezichtsbepalende cultuurhistorische elementen zoals terpen, kades en polders. De boeren waren trots op wat ze hadden bereikt en genoten van de uitgestrekte akkerbouwvelden. Dit landschap beleefden zij als waardevolle natuur.

Kleine boeren trekken aan het kortste eind

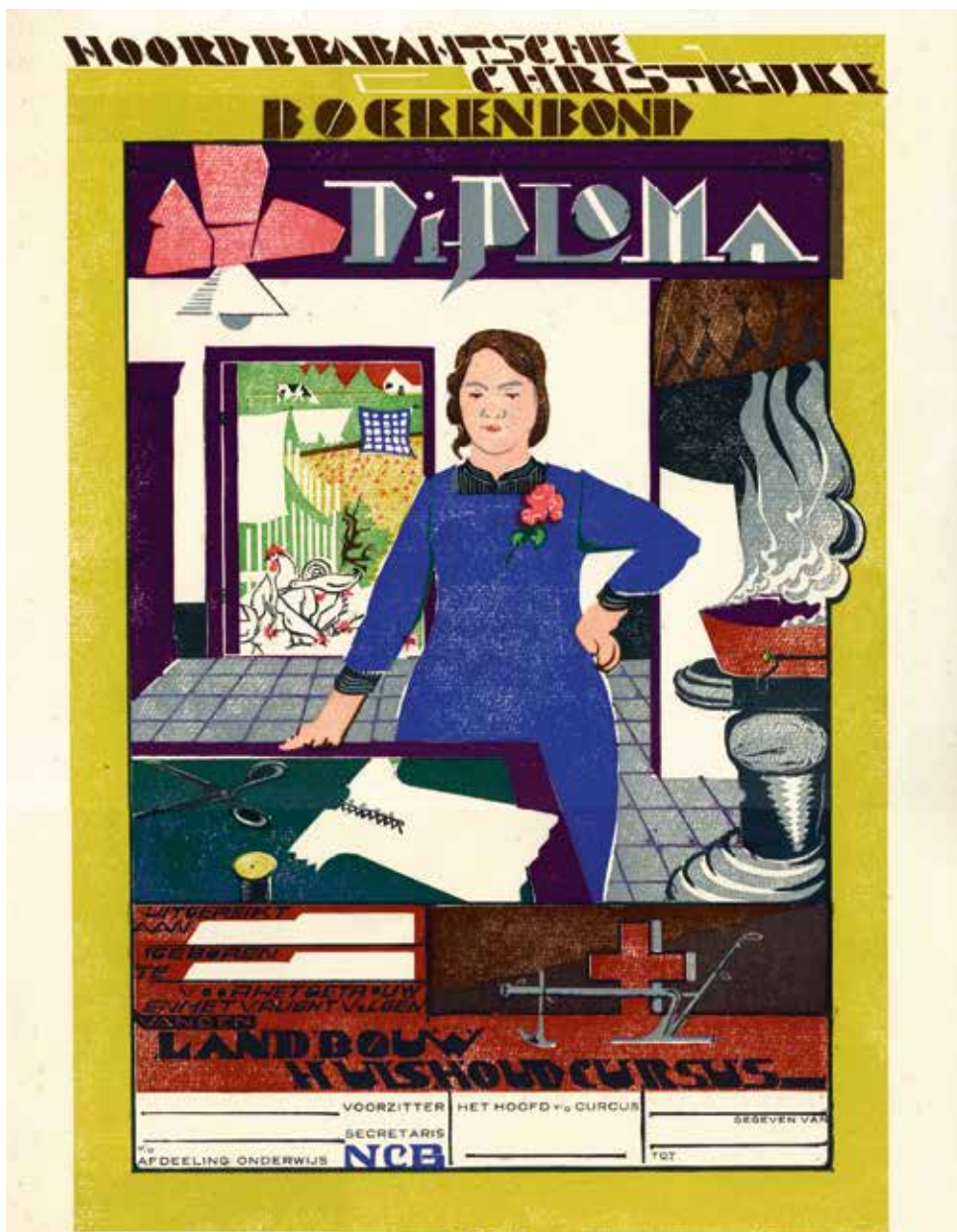
De te verkavelen gronden waren vaak eigendom van kleine boeren die hard moesten zwoegen voor een schamel bestaan. Zij schrokken terug voor zo'n ingrijpend proces als ruilverkaveling omdat ze hierdoor de regie kwijtraakten over hun boerenbestaan. Tussen de mensen die in de boerderij en op het land werkten en de beleidsmakers en landbouwexperts, bestond dan ook vaak een diepe kloof. Het belang van de individuele boer verdween in de loop der jaren steeds meer naar de achtergrond. In eerste instantie dienden boeren nog vaak zelf een ruilverkavelingsverzoek in en zaten ze aan tafel om over de ruilverkaveling te praten. Vanaf de jaren vijftig namen de standsorganisaties zoals de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond met in hun afdelingen meestal vertegenwoordigers van de lokaal georganiseerde boeren, waterschappen, polders of gemeenten steeds vaker het initiatief.¹¹ In de periode 1946-1949 vroeg 25 procent van de boeren zelf een ruilverkaveling aan en tussen 1954-1957 was dat nog maar 4 procent. Het doel van de ruilverkaveling verschoof van het verbeteren van de individuele omstandigheden van de boeren en tuinders naar het belang van de regio.¹² Het beleid van minister Mansholt was erop gericht om het 'kleine-boeren-vraagstuk' op te lossen door de niet-rendabele bedrijven geleidelijk weg te saneren.¹³

Wanneer belanghebbende kleine boeren protest aantekenden tegen een ruilverkaveling, legde dat vaak weinig gewicht in de schaal. Bij de stemming over een ruilverkavelingsplan moest minimaal de helft van de belanghebbenden ermee instemmen. De grootte van hun percelen was daarbij medebepalend voor het gewicht van hun stem. Tot frustratie van velen gold bovendien de stem van diegenen die niet kwamen opdagen, automatisch als een stem vóór de ruilverkaveling. Het waren vaak de kleine boeren die hun stem niet uitbrachten.¹⁴

Het ruilverkavelingsproces was vaak nadelig voor de relatief grote groep kleine boeren met doorgaans gemengde bedrijven. Zij waren niet in staat om de aan de ruilverkaveling verbonden moderniseringsslag te maken. Ze hadden niet de middelen hun paarden te verruilen voor tractoren, en het handmelken te vervangen door melkmachines. Deze 'kleine boeren' schoven in sociaaleconomisch opzicht steeds meer naar de rand van de samenleving.¹⁵

Omdenken in de boerengemeenschap

'Een juiste vorming en ontwikkeling van de boerenvrouw [is] haast even belangrijk (...) als de goede ontwikkeling van boeren zelf', aldus de plattelandssocioloog Hofstee in 1953.¹⁶ De bedoeling van de overheid was duidelijk: tot in de kleinste haarvaten van de boerengemeenschap was een mentaliteitsverandering nodig. Van groot belang was daarbij de inbreng van de pas opgekomen plattelandssociologie. Die verrijkte de kennis over de plattlandsbevolking en begeleidde op wetenschappelijke wijze de overgang van een traditionele plattlandsbevolking naar een moderne welvaartsstaat.¹⁷ De Landbouwvoorlichtingsdienst van het Ministerie van Landbouw maakte hier dankbaar gebruik van. Ze stuurde een uitgebreid netwerk aan landbouwconsulenten het land in, zette modelboerderijen op en probeerde ingang te krijgen tot de boerengemeenschappen door groepsvoorlichting te geven en leidende figuren in de regio bij hun werk te be-

Andreas Schotel (1896-1984), Diploma Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond – Landbouwhuishoud Cursus, 1927, drukwerk, 410 x 277 mm (beeld). Collectie Esbeek inv.nr 116/7

5

DE BOER EN HET 'VEE-GEVOEL'

'De koe verliest haar aaibaarheid. Naarmate ze minder door mensenhanden wordt be-roerd, wil ze er ook minder van weten. Bij een toenaderingspoging zet ze grote ogen op. Ze deinst terug en gaat opgewonden staan snuiven'. (...) 'een gevolg van een steeds verder gemechaniseerde omgeving', aldus een observatie van schrijver/journalist en 'koe-liefhebber' Koos van Zomeren tijdens zijn vele wandelingen over boerenerven.¹

De omgang van boeren met hun dieren, vooral met de koe, zal in dit hoofdstuk de insteek zijn om de veranderende verhouding van boeren met de natuur te laten zien. Hun band met de zogenaamde 'nutsdieren of boerderijdieren' die ze voor de kostwinning houden, is anders dan bijvoorbeeld met de poes en hond in huis. Voor veel boeren zijn 'boerderijdieren' vooral economische goederen geworden, voor anderen zijn het nog altijd wezens met een eigen karakter.² Dit verschil in benadering bestaat al vanaf de modernisering van de landbouw eind negentiende eeuw.

In de vraag of boeren die grootschalige dieren houden ook empathische gevoelens voor de dieren kunnen hebben, zit een spanning. Hoe werkt het eigenlijk?³ De grote ontwikkelingen binnen de landbouw zijn hierin een belangrijke sturende kracht. De terugkerende periodes van landbouwcrises vanaf eind negentiende eeuw tot de dag van vandaag veranderden de bedrijfsvoering en zetten aan tot technologische en landbouwkundige vernieuwing. Het boer-zijn transformeerde van directe afhankelijkheid van een relatief klein aantal dieren voor voeding en werk (de koeien en varkens stonden min of meer in de woonkamer), naar een op grote schaal houden van dieren als economisch product. Dit leidde tot een andere omgang met dieren. In het algemeen wijzigde ook de kijk op dieren. Lange tijd was de veronderstelling dat dieren nauwelijks emoties en ratio hadden.⁴ De veranderende historische en culturele context zorgde in de loop van de twintigste eeuw voor meer aandacht juist voor deze aspecten van het dierenbestaan. De omgang met vee op de boerderij veranderde hierin mee. Vanuit het heden is het moeilijk om ons een concrete voorstelling te maken van de omgang van boeren met hun dieren rond 1900.

Een jonge boer met een koe en drie kalveren in een boomgaard, 1947.

Foto: J.D. Noske / Anefo, Nationaal Archief, 2.24.01.09/902-0747

Het onderzoeksproject voorafgaand aan deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door:

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Tekst

Marij Leenders

Vormgeving

Ontwerp en opmaak cover: Victor de Leeuw, DeLeeuwOntwerper(s), Den Haag
Opmaak binnenwerk: Crius Group

© 2024 WBOOKS, Zwolle / de auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

ISBN 978 94 625 8654 3

NUR 680

 WBOOKS

Marij Leenders (1957) is historicus aan de Radboud Universiteit Nijmegen, werkzaam op het snijvlak van politieke en sociale geschiedenis. Het onderzoek voor dit boek begon zij met behalve een vakmatige, ook een persoonlijke drijfveer: opgegroeid in een boerenfamilie in de Brabantse Peel in een tijd waarin de modernisering en intensivering van de landbouw in een stroomversnelling raakten. Een tijd waar zij nu als historicus, natuurliefhebber en zeker ook als boeren-
dochter op terugkijkt.

Hoe de natuur uit de landbouw verdween

Tot ver in de negentiende eeuw werkten boeren in de Noord-Brabantse Peel op de manier zoals generaties voor hen dat ook hadden gedaan. Ze leefden met de natuur en bebouwden hun land met de middelen die ze hadden. In de negentiende eeuw kregen ze te maken met landbouwcrises, opkomst van de landbouwwetenschap en technologische vernieuwingen. Woeste grond werd omgevormd tot agrarisch cultuurlandschap dat zo op steeds efficiëntere manier bebouwd kon worden. Veranderingen die hun leven en manier van werken voorgoed beïnvloedden.

Boeren, burgers en overheden hadden elk hun eigen beeld van 'natuur'. Bestond dat vooral uit woeste gronden, uit akkervelden of uit een heideland met fiets- en wandelpaden voor het opkomend toerisme? Een stem die we tot nu toe in de literatuur nauwelijks hebben gehoord, is die van de boeren.

Hoe de natuur uit de landbouw verdween beschrijft vanuit historisch perspectief wat natuur voor boeren betekende en hoe hun verhouding met natuur vanaf de negentiende eeuw veranderde.

De boeren zelf zijn in dit boek aan het woord gelaten, met aandacht voor de grote verschillen tussen hen. Dé boer bestaat immers niet en dat is van alle tijden.

WWW.WBOOKS.COM

